

народів, двох держав – важкий режим, що душив і Україну, і Польщу довгі роки: «Долю обох країн увесь час визначали неволя і переслідування. Вільна Польща не може бути дійсно вільною до того часу, доки навколо здійснюється лозунг підкорення народної волі силі терору... І у відблиску наших багнетів і наших шабел ви не повинні бачити нового нав'язування чужої волі. Хочу, щоб у цьому ви бачили відблиск своєї свободи. Ваш отаман у своїй відозві обіцяв якнайшвидше скликати парламент у вільній Україні. Буду щасливий, коли представники польського і українського парламентів визначать спільну платформу порозуміння. Від імені Польщі проголошую клич: «Хай живе вільна Україна!»³⁵

Доки не змовк гуркіт гармат, продовжувала литися кров в Україні, а її майбутнє перебувало в руках Бога війни, молода держава очікувала безкорисної допомоги від друзів, що прийшли зі знаменом «*Za naszą i waszą wolność*», і сподівалась, що вони виконають свій обов'язок до кінця³⁶. Адже тільки той, хто першим протягне руку народові, хто першим забезпечить заводи вугіллям, налагодить постачання хліба, пустить поїзди вздовж і впоперек країни – буде справжнім другом і отримає свою данину – народну довіру, а «це – сила, це броня, до якої розіб'ють голову вороги»³⁷.

Отже, здійснивши аналіз газетної періодики Поділля, січня-травня 1920 р., можна відзначити, що в момент «нечуваної героїчної боротьби і великих страждань», які переживав український народ, місцеві часописи відігравали надзвичайно важливу роль. Аби підтримати патріотичний дух народних мас, вони проводили ефективну пропагандистську роботу, давали об'єктивну оцінку суті більшовизму, закликали народ до згуртування навколо головного завдання – «здобути собі землю, волю, громадянські та національні права в Самостійній Народній Республіці»³⁸.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр.– К., 1999. – С.240; 2. Подольський край. – 1920. – 28 мар.; 3. Солонська Н. До історії української періодичної преси // Бібліотечний вісник. – 1997. – №2. – С. 29; 4. Рубан В.А.Формування ленінських традицій української радянської преси (1917-1925 рр.). – К., 1971. – С.47; 5. Наш шлях. – 1920. – 22 січ.; 6. Трудова громада. – 1920. – 3 січ.; 7. Там само. – 1920. – 6 січ.; 8. Наш шлях. – 1920. – 22 січ.; 9. Там само. – 1920. – 20 лют.; 10. Там само. – 1920. – 15 квіт.; 11. Трудова громада. – 1920. – 7 січ.; 12. Наш шлях. – 1920. – 20 лют.; 13. Там само. – 1920. – 26 лют.; 14. Трудова громада. – 1920. – 16 лют.; 15. Малюк Я., Крупський І. В боротьбі за українську державність. Преса Галицького стрілецтва // Армія України. – 1993. – 5 жовт.; 16. Станович М. Йозеф та Симон // Вінниччина. – 1992. – 31 жовт.; 17. Україна. – 1920. – 20 трав.; 18. Подольський край. – 1920. – 29 апр.; 19. Наш шлях. – 1920. – 5 трав.; 20. Хвиля. – 1920. – 11 трав.; 21. Наш шлях. – 1920. – 6 трав.; 22. Бабицький М.М. Зимовий похід 1919-1920 рр.і Вінниччина // Тези доповідей 11-ої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1992. – С. 58; 23. Наш шлях. – 1920. – 15 квіт.; 24. Україна. – 1920. – 23 трав.; 25. Хвиля. – 1920. – 11 трав.; 26. Солдатенко В.Ф. «Вінницькі шаблі» державного проводу УНР // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє: 36 наукових праць – К., 1999. – С.15; 27. Хвиля. – 1920. – 8 трав.; 28. Масловський М. Зустріч Петлюри в Могилів-Подільському та Ямполі в 1920 р. // Тези доповідей 15-ої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 14 травня 1996 р. – Вінниця, 1996. – С.52; 29. Хвиля. – 1920. – 15 трав.; 30. Там само. – 1920. – 13 трав.; 31. Там само. – 1920. – 8 трав.; 32. Там само. – 1920. – 11 трав.; 33. Наш шлях. – 1920. – 1 трав.; 34. Хвиля. – 1920. – 16 трав.; 35. Там само. – 1920. – 18 трав.; 36. Подольський край. – 1920. – 28 мая; 37. Там само. – 1920. – 8 июн.; 38. Трудова громада. – 1920. – 6 січ.

В.О. Савчук

НАУКОВЕ КРАЄЗНАВСТВО ПОДІЛЛЯ У 20-Х РР. ХХ СТ. : СТАНОВЛЕННЯ, ПРОБЛЕМИ ВИБОРУ ПРІОРИТЕТІВ

У процесах національно-культурного відродження важливе місце належить краєзнавству, краєзнавчому руху як безпосереднім чинникам виховання національної самосвідомості. Протягом другої половини ХІХст., в ХХст. краєзнавство зосереджувало свою увагу на таких національно-культурних пріоритетах, як-от: дослідження сторінок героїчної історії українського народу, самобутньої культури, неповторних народних традицій, природи, географії краю, невтомно опікувалася збереженням пам'яток історії культури тощо. Безумовно, доба незалежності України поставила перед краєзнавством нові невідкладні завдання – воно має долучитися до державотворчих процесів, виступити провідником виховання поваги до держави, до української історії, неодмінним компонентом регіональної політики. На це зосереджує краєзнавство державна програма розвитку краєзнавства до 2010 року.

Зазначимо, що серед багатьох напрямів програма передбачає вивчення досвіду організації краєзнавчих досліджень, розвитку краєзнавчого руху в минулому, особливо його наукових форм. Без

сумніву, великі потенційні можливості криються у досвіді краєзнавства 20-30-х рр. ХХ ст. , яке у цей проміжок часу пройшло шлях від становлення, ренесансу до нищення, визначило пріоритети, які й досі є актуальними. Тому логічним є повернення саме до цього періоду витоків, формування методів історико-краєзнавчих досліджень.

Серед наукових краєзнавчих шкіл України 20-х рр. досить вирізняється наукове краєзнавство Поділля, досвід якого у 20-х–поч. 30-х рр. мав непересічне значення і позитивного впливу на процеси національно-культурного розвитку і здобуло визнання за оригінальність ідей, самобутність форм і вагомість результатів. На це звернули увагу дослідники вже на початку 20-х рр. , зокрема, саме такими підходами насичена праця відомого дослідника, краєзнавця Поділля Ю.Й. Сіцинського, побачила світ у журналі «Україна» у 1926р¹. Розкривають труднощі становлення наукового краєзнавства на Поділлі публікації таких фундаторів наукового краєзнавства: М.М. Байєра², В.С. Зборовця³. Характерність подільського наукового краєзнавства, його місце в культурно-освітньому просторі краю розкрито в оригінальній праці видатного дослідника з Вінниці В.Д. Отамановського. Оpubлікована у 1926 р. , вона й досі не втратила свого значення як посібника з організації науково-краєзнавчого життя⁴.

У зв'язку з тим, що переважна більшість учасників науково-краєзнавчого руху 20-х рр. Поділля зазнала політичних репресій, впродовж тривалого часу ці сторінки замовчувались і лише в добу незалежності України до їх вивчення повернулися науковці. Сюжети й повідомлення про науково-краєзнавче життя на Поділлі містили подільські науково-краєзнавчі конференції, численні публікації розміщувалися в збірниках праць Кам'янець-Подільського національного університету «Освіта, наука і культура на Поділлі»⁵. Цієї проблеми торкається у своїх численних працях В.С. Прокопчук, який апелює до наукового краєзнавства при ілюстрації процесів розвитку краєзнавства на Поділлі у 20-х-30-х рр. ХХст.⁶. Серед Кам'янець-Подільських дослідників цієї проблеми варто відзначити праці В.А. Нестеренка⁷, В.О. Савчука⁸.

Не обійшли увагою цієї проблеми й вінницькі дослідники, про що засвідчує дванадцять випусків наукових записок Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. В.П. Воловик, П.С. Григорчук вимальовують творчий внесок такого дослідника-краєзнавця, як В.Д. Отамановський⁹. Т.Р. Соломонова торкається краєзнавчої діяльності у першій половині 20-х рр. такої структури, як вінницька філія Всенародної бібліотеки при Всеукраїнській академії наук¹⁰.

Попри наявність такої кількості наукових праць, все ж варто зробити сукупний аналіз організаційних форм наукового краєзнавства, показати їх роль у розгортанні краєзнавчого руху у 20-х-30-х рр. , бо саме науковці-краєзнавці стали основним ядром краєзнавчого руху, який розгорнувся з вивчення багатьох сторін історичного минулого, фольклорної спадщини, етнології, економічного й соціального становища, розвитку освіти й культури. Такий аналіз необхідний нині для того, щоб при організації науково-краєзнавчого вивчення регіону врахувати як здобутки, так і негативи минулого.

Варто підкреслити, що у Вінниці, Кам'янці-Подільському та інших містах Поділля на початок 20-х рр. зосередився великий загін наукової, освітньої, медичної, культурницької інтелігенції, яка працювала в Вінницькому (закритий у 1923 р.), Кам'янець-Подільському Інститутах народної освіти, Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті, філії сільськогосподарського науково-дослідного комітету, Подільському відділі Укрмету, Вінницькій сільськогосподарській станції, науково-дослідній кафедрі народного господарства і культури, у низці технікумів, Художньо-промисловій школі. У 1924 р. при вінницькій філії Всенародної бібліотеки ВУАН відкривається Кабінет виучування Поділля.

Зазначимо, що багато представників інтелігенції у період національно-визвольних змагань брали активну участь у національно-культурному житті регіону, спираючись на раніше набутий досвід, відігравали ініціюючу роль в суспільному житті того часу, насамперед в історико-регіональних дослідженнях та краєзнавчому русі. Науковці цих установ стали основним ядром діяльності науково-краєзнавчих організацій, які розпочали діяти на Поділлі.

Аргументуємо це через хроніку основних подій науково-краєзнавчого життя цього періоду. У вересні 1920 р. , наприклад, в м. Кам'янці-Подільському розпочинає діяти «Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи»(Камподкост)¹¹. Очолив його відомий науковець, професор Пилип Клипенко. Ввійшли до комітету Юхим Сіцинський, Павло Клепацький, Євген Шашевський, Степан Дложевський, Яків Рекула, Володимир Гагенмейстер, Володимир Свідзінський¹². Одним із перших кроків цього комітету стало звернення до повітових «Просвіт» про створення низки музеїв. Тому «Просвіти» мали включитися у збір предметів старовини¹³. Одночасно

з цим комітет включився у збереження архівних документів, організував розкопки кам'янецького замку, городища біля села Привороття-Маківського, кургану на міських полях.

У червні 1921 р. комітет влаштував у Кам'янець-Подільському ІНО археологічну виставку. Було зібрано пам'ятки старовини з міських музеїв, художньо-промислової школи, від приватних осіб. Водночас науковці інституту та інші фахівці прочитали лекції, які пропагували історико-краєзнавчу справу. Зокрема, Пилип Клименко розкрив тему «Історія музеїв, упорядкування і значення їх», Євген Шашевський – «Архів і значіння його. Архівна справа на Україні», Павло Клепатський – «З історії книги Ассирії та Єгипту», Юхим Сіцинський – «Монументальні пам'ятки старовини на Кам'яничині», «Знахідки палеоліту і неоліту на Кам'яничині», «Подільські друкарні в XVI-XIX ст.», Євген Сердюк – «Значіння місцевих архітектурних форм в історії українського стилю», Володимир Гагенмейстер – «Народне мистецтво на Поділлі», «Графіка книги», Микола Ясинський – «Вимоги і завдання сучасної бібліографії», Яків Регула – «Пам'ятки природи взагалі і на Поділлі зокрема»¹⁴.

Комітет організує наукові екскурсії, в яких беруть участь поціновувачі історії рідного краю, а також учні місцевих шкіл¹⁵. Він очолює роботу зі збереження пам'яток історії в місті. Зокрема, у вересні 1921 р. звертається з протестом до міськвиконкому у зв'язку з тим, що фортецю зайняв взвод міліції. У лютому 1922 р. протестує проти підризу Турецького мосту через загрозу повені¹⁶. У травні цього ж року комітет боровся за збереження нумізмічної колекції, яку реквізували комісією з вилучення церковних цінностей¹⁷.

На жаль, 1922 р. Комітет охорони пам'яток перестав існувати. У цьому ж році з'явилася інша науково-краєзнавча інституція – науково-дослідна кафедра народного господарства та економіки Поділля, яка згодом була перейменована на «Кафедру народного господарства та культури Поділля» у складі 16 членів¹⁸. Спершу її очолив Євген Шашевський, а згодом – професор Пилип Клименко. Завданнями її роботи було: а) вивчення з архівних матеріалів становища селян на Поділлі в XVIII-XIX ст., зокрема в часи кріпацтва; б) обстеження близьких до Кам'янця сіл – Цибулівки і Панівця – щодо соціально-економічного, географічного, лінгвістичного, мистецького розвитку; в) вивчення ремісничого та фаб ричного життя; г) дослідження над колонізацією Поділля чужоземними елементами; д) обстеження монументальних пам'яток старовини в Кам'янці-Подільському.

Вже з перших днів кафедра розгорнула активну роботу. На її засіданні однією із перших заслухано доповідь Євгена Шашевського про інвентарні та уставні грамоти селянам, селянські свята в маєтку подільського можновладця Мархоцького наприкінці XVIII і на початку XIX ст. Володимир Свідзінський доповідав про аграрні рухи на Поділлі і зловживання над селянами Березнянського староства в першій половині XIX ст.; Якимович – про Кармелюка в судових справах, Панаса Населовського – про наймитів і платню їм у XVIII-XIX ст.

На основі наукових екскурсій в села Цибулівку та Панівці були зроблені доповіді Володимира Гериновича – «Географічне становище с. Цибулівка»; Івана Любарського – «Дослідження мови»; Панаса Населовського – «Кустарна промисловість», Василя Зборовця – «Особливості мови с. Цибулівка»; Юхима Філя – «Народна поезія с. Цибулівка»; Федора Шумлянського – «Матеріали до говірок сіл Цибулівка, Панівці і сусідніх сіл».

На наступних засіданнях кафедри обговорювали доповіді І. Любарського – «Грецькі колонії на Поділлі»; Пилипа Клименка – «Ліквідація подільських цехів (приватновласницьких) в XIX ст.»; Карачківського – «Організація кам'янецьких цехів кінця XVIII – початку XIX ст.»; Ростислава Заклинського – «Дунаєвські профспілки текстильників за часів давньої економічної політики».

Водночас велися обстеження монументальних пам'яток міста. На їх основі Юхим Сіцинський доповідав про руйнування Руської брами, Кам'янецької Ратуші. Вивчалася творчість письменників, життя яких було пов'язане з Поділлем¹⁹.

Кафедра встановлює плідні контакти з Всеукраїнським Археологічним комітетом. За його дорученням вона організує і здійснює контроль за археологічними розкопками, охороною пам'яток культури і природи²⁰. Її представники беруть участь у роботі Всеукраїнського з'їзду з вивчення продуктивних сил України, Ленінградському з'їзді гідрогеологів.

Як справедливо зазначає В.А. Нестеренко²¹, діяльність кафедри знаходиться під пильним наглядом місцевої влади, а головне – репресивних органів (як ДПУ). У таємних звітах ДПУ підкреслювалось, що ця кафедра є пристанищем антирадянських елементів, які намагаються впливати на студентську молодь, місцеве населення. Це зрештою призвело до того, що у 1927 р. президія Укрнауки реорганізує науково-дослідну кафедру в Кам'янці-Подільському. Вона виводиться з-під порядкування ІНО і починає працювати в структурі сільськогосподарського інституту. Результатом таких впливів стало те, що головним у діяльності кафедри став природничий і

прикладний напрямок. У 1930 р. ця структура перестає існувати зовсім.

6 червня 1925 р. Президією Всеукраїнської академії наук (ВУАН) було затверджено статут Кам'янець-Подільського наукового товариства, яке нараховувало близько 70 чол. Президію очолив О.М. Полонський, заступником став Є.Й. Сіцінський, ученим секретарем - В.С. Зборовець. Поява товариства відкрила можливості для наукової праці всіх бажаючих, про що засвідчила початкова кількість членів. Характерним було й те, що в його роботі, поряд з місцевими поціновувачами, брали участь і фахівці інших міст.

На засіданнях товариства вже влітку 1925 р. виголошувалися доповіді В.П. Храневича – «Фауна Поділля»; П.О. Богацького – «Флора Поділля у порівнянні з кримською»; Є.Й. Сіцінського – «Завдання наукового товариства, з краєзнавства»; В.Е. Свідзінського – «Події в Подільських селах 1917-1918 рр.»; О.Б. Курило (м.Київ) – «Методика запису говірок»; КО. Копержинського (м.Ленінград) - «Старослов'янські обряди при обжинках»; В.Я. Герасименка (м.Одеса) – «Кармелюк у народній словесності».

Плідну роботу демонстрували Кам'янець-Подільські історико-археологічний і природничий музеї. Вони здобули визнання громадськості та стали невід'ємною частиною історико-краєзнавчого життя зокрема і культурного загалом. Тільки в 1925 р. , завдяки ініціативі громадських прихильників, колекції історико-краєзнавчого музею збагатилися порцеляною українських фабрик Межигір'я, Баранівки, Корця. З'явилися унікальні речі з гутного скла, кілька стародруків місцевої Миньковецької друкарні кінця XVIII- початку XIX ст. Особливою популярністю користувалася експозиція «Селянське мистецтво».

Багато зробив для розгортання краєзнавства на Поділлі Кабінет виучування Поділля Вінницької філії Всенародної бібліотеки ВУАН. З перших днів свого існування Кабінет під орудою В. Отамановського повів енергійну роботу. Щоб розширити сферу впливу при Кабінеті засновується Інститут наукових консультантів, яких було 20. Не маючи державної підтримки, саме фінансової, він встановлює зв'язки із 50 науковими установами Європи, Америки, Близького Сходу і майже із 150 установами на території України. Кабінет публікує низку праць, що склали бібліотеку Поділлязнавства. У перспективі передбачалося опублікувати 17-18 праць із різних галузей знань.

Важливим у діяльності Кабінету стала робота з розгортання краєзнавчого руху. Для цього Кабінет розробляє і публікує у своїх випусках примірний статут краєзнавчого товариства, випускає інформаційні огляди діяльності краєзнавців, дбає про збереження видатних пам'яток. За планами Кабінету, наприклад, досліджувалася діяльність відомого композитора П.Ніщинського. Кабінет взяв також під охорону будинок М.Коцюбинського, де проживала його родина у Вінниці. За дорученням Укрнауки опікувався музеєм Коцюбинського. Кабінет організує експедицію до села Хомутівці, де народився письменник С. Руданський. Під час експедиції були знайдені нові документальні свідчення, що розкривали віхи життя письменника. Завдяки клопотанням Кабінету виучування Поділля Укрнаука домоглася від Кримського комітету охорони пам'яток старовини взяття під охорону будинки у м.Ялті, у яких жили Леся Українка і С. Руданський. На них були встановлені меморіальні дошки. Кабінет опікувався також впорядкуванням могили письменника Дм. Марковича, похованого у Вінниці²².

Довершує палітру наукових краєзнавчих структур на Поділлі осередки постійної комісії ВУАН для складання біографічного словника діячів України в м. Кам'янці-Подільському (Є.Ю. Сіцінський) та Вінниці (М.І. Білінський). Наприклад, збори вінницького осередку відбулися у квітні 1924 р. На них були присутні – О.І. Ярошевич (голова), М.І. Белінський, П.А. Андріанов, Г.Г. Бойно-Радзівич. На травень 1925 р. до Комісії членами гуртка було надіслано узагальнений список діячів Поділля в різних галузях знань, у якому налічувалося близько 400 осіб.

У нього входило: 1) поети – 12; 2) журналісти й письменники – 24; 3) педагоги – 18; 4) кооператори – 9; 5) земські й міські діячі – 16; 6) члени Державної Думи і Ради – 30; 7) благодійники – 4; 8) церковні діячі – 9; 9) історики та археологи – 38; 10) мемуаристи – 16; 11) революціонери – 9; 12) польські повстанці й діячі – 22; 13) лікарі – 16; 14) художники – 4; 15) артисти – 2; 16) музиканти й композитори – 10; 17) белетристи – 8; 18) географи і статистици – 18; 19) етнографи – 7; 20) природознавці – 17; 21) агрономи – 24; 22) сільські господарі – 26; 23) професори й науковці – 21²³.

Цим самим на Поділлі наприкінці 20-х рр.завершується процес організаційного становлення культурницького руху у формі наукових історико-краєзнавчих досліджень, які здобули широке визнання. У 1924 р. , наприклад, Київська Комісія краєзнавства при ВУАН публікує бюлетень №2, у якому на всеукраїнському рівні відзначаються такі краєзнавчі уста нови тільки м. Кам'янця-Подільського, як товариство природодослідників, науково-дослідна кафедра, історико-археологічний

і природничий музеї²⁴.

Зазначимо, що історико-краєзнавчий рух регіону, завдяки старанням краєзнавців, здобув високу оцінку як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. В Україні у 20-30-х рр. , в СРСР, зарубіжних колах були, наприклад, відомі імена таких Кам'янець-Подільських дослідників: професора сільськогосподарського інституту Василя Храневича, професорів ІНО Олександра Красівського, Нестора Гаморака, Олександра Полонського, Петра Клименка, Івана Любарського та дослідника Поділля з багаторічним стажем Юхима Сіцінського.

Про високий авторитет подільського краєзнавства свідчить те, що В.О.Геринович від Кам'яниччини був обраний членом українського комітету краєзнавства, у червні 1927 р. представляв ВУАН на Всеслов'янському конгресі географів та етнографів, який проходив у м.Варшаві. Ботанік Василь Храневич на запрошення зарубіжних колег проходив стажування у Німеччині. Загалом науковці-краєзнавці міста підтримували зв'язки близько зі 100 організаціями та науковими установами, більше 20 з яких – зарубіжні. Практично з усіх великих центрів України науковці побували у Кам'янці-Подільському та навколишніх районах. Це археолог Рудинський, антрополог Носов, етнографи Климент Квітка, Олена Курило²⁵. Активно підтримували зв'язки з кам'янецькими дослідниками-краєзнавцями академіки Микола Новицький, Павло Тутківський²⁶.

Такий високий авторитет кам'янецьких дослідників базувався на невтомності наукових пошуків, які були надзвичайно результативними. Так у 1928 р. бібліотека Подільського краєзнавства нараховувала близько 30-ти видань. Серед них: «Клімат Поділля» професора Л. Данілова, «Нариси з історії Поділля» у двох частинах Юхима Сіцінського, «Савці Поділля», «Птахи Поділля», «Минуле фавни Поділля» професора В. Храневича²⁷. Не менш активно вивчалася природа та географія Поділля професором О.Красівським, керівником секції прикладної геології і ґрунтознавства науково-дослідної кафедри, підготовлено низку праць з географії та геології, що отримали визнання у фахівців. У них розкривається геологічна будова Кам'яниччини²⁸, зауваження щодо надходження лесу на Кам'яниччині²⁹, цікавим, зокрема, був його нарис геології і корисних копалин Тульчинської округи³⁰. Підготував низку праць краєзнавчого спрямування професор В.О. Геринович.

Не менш активно подільські краєзнавці працювали у пам'ятко-охоронній сфері. Вони неодноразово виступали на захист безпідставного розкопування археологічних пам'яток. На сторінках газет та журналів, в лекційній діяльності, в екскурсійній роботі розповідали про історико-культурні надбання міста, пам'ятки природи. Це позначилося на тому, що Рада Народних Комісарів України 23 березня 1928 р. прийняла рішення про проголошення замку-фортеці в м. Кам'янець-Подільському державним історико-культурним заповідником³¹.

Про здобутки науковців та аматорів-краєзнавців свідчать збірники наукових праць, які видрукували Кам'янець-Подільський ІНО, Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут, науково-дослідна кафедра та наукове товариство при ВУАН. Усі вони засвідчували високий рівень наукових досліджень різноманітних проблем регіону. Зокрема, другий том Наукових записок Кам'янець-Подільського ІНО був опублікований обсягом двадцять чотири друкарських аркуша, що для тих часів було досягненням. У цьому томі містилися матеріали з історії ІНО, психології, біології, економіки, архівної справи, соціальної історії, мовознавства, музичного життя Поділля³².

Оцінюючи ефективність діяльності краєзнавчих структур Поділля, зокрема Кам'янець-Подільського, Український комітет краєзнавства у своєму звіті на 1 січня 1929 р. наголошував: «...слід зауважити своєрідну форму краєзнавчої праці на Кам'яниччині. Округовий комітет краєзнавства зв'язаний із краєзнавчим товариством у Кам'янці і дванадцятьма районними організаціями, які об'єднують і направляють працю численних гуртків при школах, сільбудах та клубах. Отже, можна сказати, що Кам'яниччина перевела найповніше організаційні форми, спроекттовані на першій краєзнавчій нараді, а робота краєзнавча на Кам'яниччині свідчить за цілковиту правильність цих організаційних форм»³³.

Безумовно, історико-краєзнавчі дослідження стимулювалися і здебільшого ініціювалися науковими установами Всеукраїнської академії наук України (далі ВУАН) у Києві, Академією матеріальної культури в Ленінграді, Всеукраїнським археологічним комітетом, Українським комітетом краєзнавства у Харкові.

Безпосередню практичну роботу вели такі структури, як Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка, Комісія для вивчення звичаєвого права на Україні, Комісія для складання історико-географічного словника України, Всеукраїнське етнографічне товариство, окружний комітет краєзнавства тощо. Скажімо, влітку 1926 р. в селах регіону працювала археологічна експедиція під керівництвом М.Я. Рудинського, етнографи Машинки, антрополог А. Носов. На основі велико-

мікшанської знахідки на Кам'яниччині, вони реконструювали стародавнє життя населення регіону, на основі знайдених ляльочок, зразків посуду, крем'яних ножів, гладжених молотків зробили висновки про розвинутість життя тут у другій половині новокам'яної доби³⁴.

Велику зацікавленість цим регіоном проявив науковець з європейським іменем, Неодмінний секретар ВУАН Агатангел Кримський та його учні, результатом якої стала публікація низки фольклорно-етнографічних матеріалів, нарисів, фундаментальних збірок, українських казок тощо³⁵.

Активно вивчали Поділля, зокрема Кам'яниччину, і Ленінградське товариство дослідників української історії, письменства та мови, Російський музей в Ленінграді. Тільки у 1924-1925-х рр. експедиції у складі Б.Г. Крижанівського, А.Г. Зарембського, М.О. Фріде, А.М. Кулаковської, Є.П. Даніні, А.Я. Дуїзбург та ін. збирали комплекси одягу, предмети побуту, зразки вишиванок, колекції писанок, робили кальки настінних розписів, виконали значну кількість фотографій, замальовок. На основі матеріалів цих експедицій вже до 1926 р. з'явилися наукові праці, у яких пропагувалося народне мистецтво Кам'яниччини³⁶.

Отже, у 20-х рр. XX ст. на Поділлі сформувалася регіональна школа наукового краєзнавства, яка мала досить розгалужену структуру, об'єднала у своїх лавах широкі кола науковців-краєзнавців, виступила ініціатором реалізації низки національно-культурних програм. Така активна діяльність краєзнавців-науковців Поділля, з одного боку, отримала високе визнання і авторитет як на всеукраїнському рівні, так і в зарубіжних колах. З іншого – ініціатива, творчість, сповідання національно-культурних пріоритетів не могли не викликати негативного ставлення влади до діяльності науковців-краєзнавців, яка відреагувала на це політичними репресіями. Наприкінці 20-х рр., використовуючи справу СВУ, органи ДПУ арештовують провідних науковців-краєзнавців Поділля, кидають їх за ґрати.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сіцінський Є. Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття (1914-1924) // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 174; 2. Байер М.М. Науково-дослідна кафедра природи, сільського господарства і культури Поділля при Кам'янець-Подільському сільгоспінституті // Записки Сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 1927. – Кн. 4; 3. Зборовець В. Кам'янець-Подільська науково-дослідна кафедра в 2-му півріччю 1923 року // Червоний шлях. – 1924. - № 3. – С. 273-276; 4. Отамановський В. Краєзнавство на Поділлі, найближчі його завдання та потреби й роль в краєзнавчій праці Кабінета виучування Поділля. – Вінниця, 1926. – 120 с.; 5. Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук праць. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 10: матеріали круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – 520 с.; 6. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К., 1995. – С. 67; 7. Нестеренко В.А. «Червоний» ректор Ф.А. Кондрацький // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 155-163; 8. Савчук В.О. Краєзнавчий рух Кам'янця-Подільського у 1921-1923 роках // Освіта, наука і культура на Поділлі, Зб. наук праць. Т. 6, 2006. – С. 204-213; 9. Воловик В.П., Григорчук П.С., В.Д. Отамановський – видатний історик України, організатор краєзнавчої роботи на Поділлі // Наукові записки. Серія: «Історія». – Вінниця, 2002. – Вип. 4. – С. 115-122; 10. Соломонова Т. р. Становлення Вінницької філії Всенародної бібліотеки при УАН (ВУАН) // Там само. – Вінниця, 2006. – Вип. 10. – С. 252-257; 11. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). – Фонд р. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-2; 12. Там само. – Спр. 4. – Арк. 2; 13. Там само. – Спр. 1. – Арк. 21; 14. Там само; 15. Там само. – Спр. 28. – Арк. 4.; 16. Там само. – Арк. 14.; 17. Там само. – Арк. 12.; 18. Там само. – Фонд р. 302. – Оп. 1. – Спр. 720. – Арк. 54.; 19. Сіцінський Є. Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття (1914-1924) // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 174; 20. ДАХМО. – Ф. р. 302. – Оп. 1. – Спр. 720. – Арк. 41; 21. Нестеренко В.А. Діяльність науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля у справі українського національного відродження (1920-ті рр.) // Наукові записки. Серія: «Історія». За матеріалами II Міжна р. наук. конфе р. «Національна інтелігенція в історії та культурі України у XIX-XXI століттях» 26-27 жовтня 2006 року. – Вінниця, 2006. – С. 249-252; 22. Савчук В. Краєзнавство Поділля XIX-XX століть // Краєзнавство. – 1999. - № 1-4. – С. 93; 23. Ляшко С.М. Щодо участі краєзнавців Вінниччини у роботі постійної комісії УАН-ВУАН для складання біографічного словника діячів України // Матер. XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 533-536; 24. Бюлетень Комісії краєзнавства. – 1924. – № 2. – С. 6; 25. Державний архів СБУ у Хмельницькій області. – Спр. 59171 фп. Геринович Володимир Олександрович. – Арк. 24 зворот.; 26. Тутківський П.А. Краєвиди України / Науково-популярний нарис. – Київ. – ДВУ, 129. – С. 17-19; 27. Бюлетень НКО. – 1928. – № 32. – С. 36; 28. Красівський О. До геології і корисних копалин Кам'яницької округи. До геології Придністровщини. – Київ. Секція приклад. геології й ґрунтознав. Н.Д.Ка-ри в Кам.-Под. 1928. - С. 6-16; 29. Красівський О. До питання ґрунтознавчих порід і новіших відкладів Поділля. Зап. Кам.-Под. Наук. при УАН т-ва 1928, т.І. – С. 85-90; 30. Краківський О. Нарис з геології і корисних копалин Тульчинської округи на Поділлі // Тульчинщина (краєзнавчий збірн.). Цикл І. «Природа Тульчинщини». – Тульчин, 1929. – С. 9-34; 31. Вісти. – 1928. – 4 квітня. – С. 3; 32. Нові книжки // Червоний кордон. – 1927. – 3 січня. – С. 6; 33. Краєзнавство. – 1928. - № 6. – С. 91-92; 34. Геринович В. Про археологічні розкопки в с. Кадіївцях Довжоцького району, Великій Мікші

Китайгородського району // Червоний кордон. – 1926 р. – 2 вересня. – С. 4; 35. Кримський А., Шевченко М. Знадоби для життєпису Степана Руданського (1833-1873). – К., 1926. – 244 с.; Левченко М. З поля фольклористики й етнографії. – К., 1928. – Вип. 2: Знадоби до життєпису подільського етнографа А.І. Димінського (1826-1897). – 91 с.; Левченко М. «Збірка подільських казок» 1850-1860 рр. Димінського // Етнографічний вісник. – К., 1927. – Кн. 4. – С. 160-172; Філь Ю. До біографії А. Свидницького (за архівними матеріалами) // Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. – 1928. – Кн. 18. – С. 241-253; Казки та оповідання з Поділля в записках 1850-1860-х рр./ Упоряд. М. Левченко. – К., 1928. – Вип. 1/2. – 596 с.; 36. Зарембський А. Народное искусство подольских украинцев. – Л., 1928. – 48 с.; Фріде М.О. Форма й орнамент посуду з Поділля // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К., 1928. – Т. 1. – С. 81-92.

Ін.Вім. Мазур

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ, НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД І СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ГУБЕРНСЬКОГО МІСТА (НА ПРИКЛАДІ М. ВІННИЦІ)

Серед міст і містечок Поділля, де сконцентровані первинні атрибути цивілізації: владні, релігійні та економічні інституції, належне місце посідає Вінниця. Значний науковий і краєзнавчий інтерес викликає саме період нової економічної політики.

Одним із напрямків краєзнавчої роботи є різнобічне опрацювання статистичних матеріалів переписів населення 20-х рр. ХХ ст. з огляду на трансформації соціально-економічної структури й національного складу населення Вінниці, за умов проведення ряду адміністративних реформ та формування тоталітарного режиму в державі.

Проблема соціально-демографічних процесів заслуговує на пильну увагу, адже не знаючи структури населення, його соціально-економічної диференціації, національного складу неможливо скласти науково обґрунтовану картину історії не лише міста чи регіону, але й держави в цілому.

Спроби аналізу даних переписів 1920-х рр. стали здійснюватись невдовзі після їх проведення. Серед них поважне місце посідають напівзабуті праці радянських статистів і демографів 1920-х рр., створені зокрема, за результатами первинної обробки матеріалів¹.

Огляд сучасної української історіографії засвідчує, що проблеми динаміки чисельності та трансформацій соціальної структури населення міст знайшли належне наукове відображення у працях В.В. Підгаєцького, К.Д. Гриня, Б. Кравченко тощо². Крім згадуваних робіт залучення підсумків переписів 1920-30-х років властиве й науковим розвідкам подільських краєзнавців³.

До дослідження національного складу населення України та особливостей його регіонального розміщення звертаються В.І. Наулко, Л.Д. Якубова, В.М. Мазур тощо⁴.

Разом із тим, на наш погляд, не достатньо акцентована увага вчених на аналіз причин та наслідків соціально-економічних і національних змін у складі губернських міст, які за часів непу, в ході ряду адміністративно-територіальних реформ, втрачають свої позиції і статус.

В даній статті автор відзначає особливості та характерні риси зміни кількісного й якісного в соціально-економічному складі населення губернської Вінниці. Завершення тривалих військових сутичок, що спустошували місто й прилеглі території, зміна векторів державної політики які сприяли поновленню економічних зв'язків між містом і селом та стимулювали відродженню народного господарства – всі ці явища знайшли своє відображення в палітрі демографічних змін України, зокрема Вінниці.

Після громадянської війни складною залишалася демографічна ситуація, тому Центральне статистичне управління (ЦСУ) отримало вказівку провести у 1920 р. перепис населення. Опрацювання первинних матеріалів перепису 1920 р. через відсутність обчислювальної техніки та недостатньої кількості співробітників Вінницького статистичного бюро тривало два роки. Під час остаточного підбиття підсумків перепису по місту обчислення кількості мешканців в окремих будинках, де облік не був завершений, проводилося на основі даних 1917 року, що призвело до деякого завищення загального числа населення Вінниці, оскільки чимало з них загинуло на фронтах громадянської війни. Крім того, перепис 1920 р. на Поділлі здійснювався по скороченій програмі за умов надзвичайно активного повстанського опору більшовицькій владі. Цих людей не було зареєстровано.

За роки громадянської війни Вінниця значно втратила в мешканцях. Якщо за даними 1917 р. населення міста з передмістями складало приблизно 47 913 жителів, з яких було 26 927 чоловіків і 20 986 жінок, то вже за даними 1920 р. ця цифра зменшується до 37 962 особи, з яких чоловіків – 17 953, а жінок – 20 009⁵. Як видно з наведених статистичних даних, майже вдвічі зменшилося